

Ozori Sándorné

Életrajz

Az apám szülei göcseji kisbirtokosok voltak, Nagylengyelben volt földjük [Nagylengyel – kisközség volt Zala vm.-ben 1910-ben 600 lakossal. – A szerk.].

Sternberger Ignác volt a nagypapám, Weisz Mária a nagymamám. Apám, Sternberger Jakab 1878-ban született Milejben [Milej – kisközség volt Zala vm.-ben, 1910-ben nem egészen 400 lakossal. – A szerk.]. A nagymamám olyan szerencsétlen volt, hogy két férje is meghalt, így három férje volt összesen. A birtok mindig a következő férjhez került, aztán a második világháború után a tanács

kisajátította. Az én nagyapám, akihez a nagymamám először ment férjhez, szívszélütésben halt meg [Szívszélhűdésben – szívbénulásban – halhatott meg. – A szerk.]. Kocsin ment valamerre, és akkor még voltak farkasok. Megtámadták, de erős ember volt, védekezett, és mindegyik kezével megfojtott egy-egy farkast. A lovak közben szaladtak a kocsival, hazataláltak, és megálltak a kapu előtt, de addigra nagypapa már halott volt. Még halálában is kezében voltak a farkasok, így kapott szívszélütést. Rá pár évre a nagymamám újra férjhez ment, egy Spitzer nevűhöz. Így apám testvére a Spitzer Irma néni volt. A legkisebb testvére, Sándor a nagymama harmadik férjétől, Fürst nevűtől volt. Spitzer Irmát egy pap vette magához Rózsásszegen [Rózsásszeg – kisközség volt Zala vm.-ben, 1910-ben nem egészen 400 főnyi lakossal. – A szerk.]. A papnak volt két húga, befogadták maguk közé. Ott maradt, együtt jártak iskolába a szomszéd faluba, később a pap szakácsnője lett. Kapott egy nagy aranykeresztet ajándékba, és azzal együtt vitték el Auschwitzba. Az apámnál három-négy évvel lehetett fiatalabb.

Apám az első világháborúban frontharcos volt, Olaszországban is járt, frontharcos kitüntetése is volt. Rózsásszegen lakott, majd mikor megnősült, akkor került Jánosházára. A nagyanyám hétéves koromtól velünk lakott Jánosházán, és 1933-ban, hetvennyolc éves korában halt meg nálunk [Jánosháza – nagyközség volt Vas vm.-ben, 1891-ben 3500, 1910-ben és 1920-ban 4300 főnyi lakossal. A községben 1836-ban alakult meg a zsidó hitközség, de Hevra Kadisa már korábban is működött. 1836 körül templomot is építettek (1897-ben pedig egy új templomot), és rabbit is választottak. A 20. század elején, 1901 és 1904 között volt betöltetlen a rabbi szék, de ettől eltekintve (az 1920-as évek végéig legalábbis) mindig működött rabbi a községben. 1880-ban elemi iskolát létesítettek. A hitközség ortodox alapokon állt. Lélekszáma az 1920-as években (az anyakönyvi területéhez tartozó 17 kisközség izraelita felekezetű lakosait is beleértve) 125 családban 650 fő volt (Magyar Zsidó Lexikon). 1944-ben a zsidókat a sárvári gettóba szállították. – A szerk.]. Apám cipészsegéd volt, gyönyörű cipőket csinált. Arra emlékszem, hogy minden húsvétra kaptunk fekete lakkcipőt, félcipőt. De aztán nem cipész, hanem gyümölcsfuvarozó lett. Nem tudom, miért. Volt egy Citroën gépkocsija, azzal szállította az embereket is az állomásról Karakó, Borszörcsök felé, ahol nem volt vasútállomás [Karakó és Borszörcsök Jánosházától keletre 4, illetőleg 25 kilométerre lévő kisközség. – A szerk.]. Mi a vasúttól nem messze laktunk. Akkor nem volt még telefon, hanem a vasutasok, akik körbejárták a vasúti kocsikat, akik a kereket ütögették,

azok jöttek mondani apámnak, hogy valamelyik utas a szomszédos faluba megy.

Az édesanyám szüleit nem ismertem, mert ők már régebben meghaltak. A nagyapám, Krausz Ábrahám részéről mind iparosok voltak, asztalos, villanyszerelő, dolgos emberek. A nagyanyám Brandl Teréz volt. A Brandl az egy híres család, Kővágóörsön volt szódagyáruk. Révfülöpre szállítottak lovas kocsival szállodákba, éttermekbe [Kővágóörs – kisközség volt, Zala vm. 1891-ben is, 1910-ben is 2100 lakossal. Révfülöp – Kővágóórhöz tartozó nyaralótelep volt Zala vm.-ben. – A szerk.]. A Balatonon, a strandon volt egy nagy ruhaboltjuk is, ahol a strandhoz való piperecikket árulták.

Az édesanyám Krausz Henrietta, de otthon Jettinek hívták. 1879-ben született egy Homokbödöge nevű faluban [Homokbödöge – kisközség volt Veszprém vm.-ben, 1891-ben is, 1910-ben is, 1920-ban is 1200 főnyi lakossal. – A szerk.]. A születési anyakönyvi kivonatomban az áll, hogy szakácsnő volt, de azt nem tudom, hogy hol. Az édesanyámnak volt három lánytestvére: Krausz Irma néni, a győri Ilonka néni és Háni néni, akit szép Háninak hívtak, olyan szép nő volt. Egy muzsikus cigány, Horváth János beleszeretett. Nekik is voltak gyerekeik, két lány: Mária és Teri. Jánosházán laktak. Az apám őket sem szerette, de azt mondtam neki, hogy muszáj velük barátkozni, mert az unokatestvéreim. Én nagyon szerettem őket, mert Jenő bátyám feleségének sokat segítettek. Nagyon tiszták voltak, mert van tiszta cigány, és piszkos, csaló, rabló, mindenfajta cigány. Az édesanyámnak Győrben lakó Ilonka nevű testvérét deportálták. Az unokatestvéreimet is mind deportálták Bergen-Belsenbe. Túléltek, és utána kimentek Izraelbe.

Egyik unokatestvérem, Stokner Mancsi már a második világháború előtt kiment Izraelbe [Akkor még: Palesztina; Izrael állam 1948-ban alakult meg. – A szerk.], a másik kettő a lágerből, Bergen-Belsenből. Én nem mentem velük.

Az édesanyám 1926-ban, a szülésben halt meg, amikor én három éves voltam. Apám özvegyember lett hat gyerekkel. Ahogy a zsidóknál akkor volt, valakit ajánlottak a házasságközvetítők. Zalagyömörőben volt egy zsidó család, az egy szem zsidó családot imádták azok a falusiak [Zalagyömörő – kisközség volt Zala vm.-ben, 1910-ben 1100, 1920-ban 1000 főnyi lakossal. – A szerk.]. Fűszerkereskedésük, kocsmájuk volt. Minden este a nagy konyhában leültek kártyázni. A családban kilencen voltak testvérek, öt lány, négy fiú. A lányok közül az egyik fehérenemű-varrónő volt, a másik az üzletet vezette, valamelyik meg felsőruhaszabó volt. Mind idősebbek már. A lányok közül egy se ment férjhez, amíg a mostohaanyám meg nem házasodott. Harmincöt év körüli lehetett, mikor odajött hozzánk, rá egy évre, hogy meghalt az édesanyám. Stern Katalinnak hívták a mostohaanyámat, és annyira imádták őt a testvéreim, hogy ők is mind Katinak nevezték el a lányukat. Én a mostohaanyámat nem tudom elfelejteni, mert ő volt az igazi anyám. Ahogy odakerült hozzánk, minden évben egy hétig ott nyaraltam az ő szüleinél Zalagyömörőn. Nagy gazdaságuk volt, a fiúk, a mostohaanyám testvérei lovas kocsival jártak ki a mezőre.

Az egyik bátyám, Sternberger Jenő 1903-ban született, később bádogos és lakatos volt. A másik, Sándor 1910-ben született, villanyszerelő és mozigépész volt, a háború után a műszaki bolt vezetője lett. Jánosházán neki volt az első tévéje. A bátyáimnak az apám bérelt kocsit a MATEUSZ vállalatától, az olyan, mint később a TEFU [Föltehetően a Magyar Teherautó-fuvarozók Országos Központi Szövetkezetéről, a MATEOSZ-ról van szó, amely 1933-ban alakult meg. – A szerk.]. A Zalaegerszeg melletti Milejből és Nagylengyelből szedték össze a gyönyörű gyümölcsöket, amit Sopronba, Kőszegre, Győrbe, Szombathelyre, Celldömölkre, Sümegre szállítottak felváltva. Nagyon

korán, már sötétben elmentek, és reggelig fuvaroztak. Kereskedők voltunk, apám a faluban árulta a dinnyét. Én hat-hét éves voltam, és mindig kiszámoltam a dinnye árát. Ha hat fillér volt kilója, akkor az ötkilós harminc fillér.

Jenő bátyám első feleségét úgy hívták, hogy Bernstein Katalin. A két gyerekkel, az ötéves Istvánnal és a hatéves Lacikával deportálták, és nem jöttek vissza. Jenőnek a második felesége Krausz Teréz, aki anyai ágon az unokatestvérem [édesanyja testvérenek, Krausz Istvánné, szül. Krausz Irmának a lánya], de megvizsgáltatták magukat, mikor hazajöttek a deportálásból, nehogy a közeli rokonság miatt beteg gyerekük szülessen.

A Teri nővérem 1905-ben született. Szegény Jenő bátyám mindig azt mondta, hogy én még meg sem születtem, mikor a Teri már férjhez ment. Irén nővérem 1915-ben született, Bözsink 1920-ban. Ezek voltak a testvéreim, velem együtt hatan, és visszajöttünk négyen: a két bátyám, Bözsi nővérem meg én. Volt egy testvérem, a kis Józsika, aki születéskor meghalt, mikor én három éves voltam.

Terink hozzáment egy Lőwinger Jenő nevű emberhez. A férje bádogos és lakatos volt. Járt ki házakhoz csatornát csinálni, a kémény mellé pléhet rakott, a műhelyben lábasokat javított, a nővérem meg árusított, mert elől volt a boltjuk, a bádogosüzletük, ahol a zománcáruk voltak. Jenő meghalt tébécében. Tőle született Kati. Jenő halála után férjhez ment az öccséhez, Lőwinger Lajoshoz, tőle született Magda és Ferike [Elképzelhető, hogy a sógorházasság (levirátus) szokásának megfelelően került sor erre a második házasságra, ui. az első házasságban csak leánygyerek született. – A szerk.]. Úgy hívtuk, hogy Süppedék, mert nagyon szerette a süteményt.

Irén nővérem férje Weisz Sándor fuvaros volt. Egy kislányuk született, Kati. Apám mindig azt mondta, hogy amíg ő él, addig Irén nem lesz a Weisz Sanyi felesége. De Irénnek ez gyerekkori udvarlója volt. Az apám lenézte őket, hogy olyan szegények voltak. Ott az apa meghalt, a két gyerek úgy küszködött az anyjukkal, hogy elmentek mind dolgozni valami munkára. Így tudtak lovat venni, és dolgoztak.

Mi nagyon jól voltunk anyagilag. Apám mindenhol hozott nekem valamit. A gyümölcsből nagyon elegünk volt, mert az mindig volt. Nekem rengeteg narancsom volt, és a narancsok régen be voltak csomagolva selyempapírba. A bátyáim elől el kellett tenni, de egyszerre nekem sem lehetett sokat enni, mert elég sok bajom volt a gyomrommal. Én voltam a legkisebb, annyira dédelgettek, a testvérem, Sanyi odaadott volna nekem a világon mindent.

Az utca felőli első szoba volt a mostohaanyámé és az apámé. Nálunk nem úgy volt, mint faluhelyen általában. Nálunk a tisztaszoba az egy hálószoba volt, gyönyörű nagy szekrényekkel. Ott a szekrény tetején volt elrakva mindig a csokoládé. Csokoládéfigurák voltak: nap, boszorkány, ördög, ilyenek. Az apám tudta, hogy hányat tesz föl a szekrény tetejére, a Jenő meg bevitte a hokedlit a szobába, én láttam, és olyan kis árulkodós voltam, hogy megmondtam, hogy láttam a Jenőt, hogy elvitte a csokit. Ő meg még fogta a hokedlit. A fiúknak külön szobájuk volt. Vályogból volt a ház alapja. Volt előszobája is. Az előszoba a konyha előtt ment végig, igazi falusi ház volt. Egyszer kidőlt az előszobafal egy része. A fiúk szobája az már padlózott, köves volt. Nagy konyhánk volt kemencével. Ott szoktunk mindig pihengetni. A kemence előtt volt egy ágy is. Régen az volt a divat, hogy a nagymamák a konyhában aludtak. Én mindig a mostohaanyám mellett aludtam, mert nagyon beteges voltam. Fel kellett kelnem éjjel is, akkor ő mindig betakart a dunyhával. Nagyon

szerettem a mostohaanyámat.

Akkor még nem volt vezetékes víz. A kútban finom friss vizünk volt, de apám, úgy látszik, kényes volt, és azt szerette, hogy még jobb legyen a víz, és kútfúrókkal mélyíttette ki a kutat. Vödörrel húztuk fel a vizet. Hosszú udvar tartozott a házhoz, volt garázsunk és pajtánk, amit most raktárnak hívunk. A garázsban állt a nagy MATEUSZ kocsí. Mikor apámék hazajöttek, akkor oda betették. Egész nap dolgoztak, éjjeltől másnap reggelig, amíg eladták a gyümölcsöt. A házunk kertje a másik utcára nézett. Azon az utcán a temetőbe szoktunk lemenni. Amikor az apám meghalt, megvették tőlünk a kertet, és beépítették házakkal. Az udvaron volt még egy felemás szederfa is, az egyik fele lilás volt, a másik őszes. Nagyon szerettük azt a fát. Fölmásztam rá, onnan kukucskáltam be a házba.

Volt egy szoba, amit sötétszobának hívtunk, ott lakott egy albérlő. Egy férfi, aki nagyon szerelmes volt Irénbe, de Irén nem szerette, mert ő azt a gyerekkori barátját szerette. Ehhez az albérlőhöz hozzáadta volna Irént az apám, mert az katolikus volt, műszaki üzletben dolgozott. Ha meg nem volt albérlő, akkor az unokaöcs, a Krausz Miklós jött oda hozzánk, aki ott járt iskolába, mert Mihályfán nem volt zsidó iskola [Mihályfa – kisközség volt Zala vm.-ben, 1910-ben 800, 1920-ban 700 lakossal. – A szerk.].

Az édesanyám egyik testvére, az Irma néni Mihályfán lakott. Egész véletlen, hogy Irma férje is Krausz volt, Krausz Pista. Így lett Irma lánya Krausz Teri. Nagyünnepekkor odajöttek hozzánk a családok, a nagybátyáim, nagynénéim, mert máshol nem volt zsidó templom. Nagyon jó családi élet volt. A testvérek nagyon szerették egymást.

A szombatot mindig megtartottuk. Gyertyát gyújtottunk, kalács volt, barheszt csináltunk, túrós batyut, buktát, kakaós kalácsot. Csináltam én mákos, túrós bejglit, de mi kindlinek hívtuk a bejglit [A kindlit hagyományosan Purimkor készítik, lényegében ugyanolyan tésztából, mint a bejglit, csak zsiradéknak libazsírt használnak, nem vajat. – A szerk.]. A Pészahot is megtartottuk. Minden vallásnak megvannak az előírásai. A padláson voltak az edények, amikor az egyik lejött, a másik fölment. Mindent ki kellett mosni, kóserolni, mert a tejest és a zsírost nem kevertük össze [lásd: étkezési törvények]. Jánosházán nem volt kóser üzlet. Mi kóserok voltunk az evésben. Libát vágtunk minden héten, kettőt is. Húsleves volt az aprólékból, meg rizses hús. Mi annyira nem pörköltöztünk, régen nem volt divat arra mifelénk. A mákos-aljas pogácsa volt a divat Jánosházán. A mákos aljas pogácsának mind a két felét megsütötték, és az isteni volt. Pészahkor maceszgombócos húsleves, szombaton sólet szokott lenni, meg sült húsok libából. A sóletben benne volt a liba nyaka, szárnya, a zúza, olyan húsok, amik abba valók, meg füstölt libacomb.

Nálunk sose volt pálinka. Bor szokott lenni. Apám hozott egy kis göcseji bort, mert kellett is a széderestén. Már külön voltak a nővéreim, de széderestére odajöttek férjestől, gyerekestől. A mostohaanyám nagyon szép volt. Arra is emlékszem, hogy négy pohár bor volt, és kis tálkákban a mézbe a maceszt belemártogattuk. Nagyon szép volt a szédereste. Először bróhet mondtak, imádkozott a mostohaanyám. Sokszor valamelyik testvér átjött, csak úgy átugrott, hogy van-e minden, tojás meg ami kell. A mostohaanya testvéreinek volt lisztjük, mert ők őröltek. Rengeteg búzát, kukoricát, hagymát, mindent onnan kaptunk, Zalagyömörőből.

Otthon az anyám nem egyedül vezette a háztartást, cselédet régen muszáj volt tartani. De nem úgy voltak tartva, mint cselédek, hanem nagyon rendes szobájuk volt. A sötétszoba volt nekik

berendezve. A házi cseléd a Mancika volt. Egyszer az apám behozatta vele a kettős létrát, és odaállította az asztal mellé. Felküldte Mancikát a létrára, hogy nézzen le, hogy mi van az asztalon, és mi hiányzik. Szegény apám az annyira pedáns ember volt. A kocskísérő az meg a pajta mellett, abból leválasztva egy nagyon aranyos kis fülkében szokott aludni. Amikor apámmal éjjel hazaértek, hajnalig pihentek, ő ott aludt a fülkében, és utána mentek Sopronba vagy Kőszegre vagy valahova. Egy cigány gyerek volt, de nagyon rendes. A faluban lakott, haza is mehetett, amikor akart, de jobb volt nálunk, mert a koszt nagyon jó volt. A cigány gyerek megölte volna azokat, akik bántották volna a zsidókat. Mindig elkísért bennünket a templomba, a nagybőjtben este, és mindig megvárt bennünket [A nagybőjt a katolikus hitélet része, Ozorai Sándorné – mint mások is – valószínűleg a Jom Kipurkor előírt egész napos böjtöt nevezi nagybőjtnek. – A szerk.]. A lányok külön mentek, a fiúk is külön mentek, minket ott várt, és hazakísért. Nagyon szeretett, sokszor hozott nekem az anyjától cigány ételt is. Megettem. Jánosházán én ott voltam a cséplésen, a disznóvágáson is. A disznó-dolgokat is megettem, mert annyira szerettem. Az apám is olyan volt, mint én. Ő is megette.

Amikor gyerek voltam, nagyon szép volt a templom. Felül voltak a nők, lent a férfiak [Az ortodox zsinagógában a nők nem vehetnek részt a férfiak között, különválasztott hely (sokszor ráccsal vagy függönnyel is ellátott karzat) van számukra fenntartva. – A szerk.]. Jánosházán volt zsidó temető, rabbi, kántor, templomszolga [samesz], minden volt. Mi neológok voltunk, de nekem sok ortodox barátnőm is volt. Imádtam a Rubinstein lányokat, a rabbinak a lányait. Az egyik [Rubinstein] lány asszony volt már, és elvitték, a másik lánnyal találkoztam Izraelben, és nagyon megörült nekem. Jánosházán nagyon sok zsidó volt, nyolcvan család biztosan. A legtöbben a Sümegi utcán laktak. Az ortodoxok többen voltak, mint a neológok. A téglagyárosékat Sándoréknak hívták. A legjobb barátom az osztálytársam, Sándor József volt. Magyar doktor az egy főorvos volt, körzeti orvos, de főorvos, saját magánrendelője volt, mindenki odatartozott hozzá, nagyon szerették, nagyon rendes volt. Neki a fia, a felesége és a lánya odalett. És én még a háború után is sokszor találkoztam vele Hévízen. Nagyon szeretett, mert én voltam a legkisebb a családban. Keszthelyen lakott a nővérem [Erzsébet], és onnan busszal minden évben elmentem Hévízre. Löwi Dávid, a kocsmáros a vasúttal szemben lakott, volt ott egy ilyen nagy szálló. A nővérem König Ottóval járt iskolába, az vette el az egyik Löwi lányt, akinek cipőüzlete volt. Velünk szemben laktak a Stankovicsék, akik cementkereskedők voltak. A másik szomszédunk Holtzer, egy zsidó cipész. Tizenegy gyerekük volt, egyedül Magda, az én osztálytársam jött vissza Auschwitzból. Mind kicsik voltak. Magda sokszor mezítláb átszaladt hozzánk, kiküldte az apja vagy anyja, hogy eleget foglalkozott a kistestvéreivel, ne nyaggassa őket. Waltzeréknak egy gyönyörű nagy üzletük volt szemközt a Mária térnek, az a család is mind odalett, a férfi munkaszolgálatban, a feleség meg Auschwitzban. A lányuk ki tudott menni Izraelbe, ott élnek. A pék az csak a zsidóknak volt kóser. Sternberger bácsinak hívtuk. „Mennyi zsemle tetszik?” – kérdezte mindig. Volt egy ilyen hordára, aki hozta a zsemlét meg a kenyeret, amit kértünk. Soha nem felejttem el, ahogy az ablakot megkopogtatta. Pénteken elvittem a sóletot a pékhez. Sokszor a nővéremmel, a Bözsivel együtt. Volt kóser vágóhely, odavittük mi is a libát, csirkét, ott vágták le [lásd: sakter].

A zsidók ugyanúgy éltek, mint a falusiak, nem különben azért, mert például ők boltosok voltak. Mindenkinek megvolt a reszortja, hogy mit dolgozik, de nem lehetett érezni, hogy valaki katolikus vagy zsidó. Nem is beszéltek erről. Annyira összejártunk a falusiakkal, hogy nem nagyon voltunk külön, csak a vásárnapokat nem tartottuk, de ha volt egy szüreti bál, akkor arra elmentünk. A

katolikusoknak volt karácsonyfájuk, és én azt nagyon irigyeltem. Egyszer nagyon beteg és vékony voltam, nyolc éves lehettem. Akkorra kertünk volt, hogy tényleg volt rajta hét szilvafa. Szegény apám teleakasztotta szaloncukrokkal az egyiknek az alját. Pokrócba betakart, mert lázas beteg voltam, és kivitt, hogy saját magam szedjem le a szilvafáról a szaloncukrot. Jó emlékezni rá, de nagyon rossz, ha visszagondolok, hogy ilyen gyerekkorból milyen felnőttkor lett.

Jánosházán zsidó elemi iskolában jártam öt osztályt. Tanultunk héberül írni is, olvasni is. Tudtam minden ünnepet, hogy miért van. Az iskolában a tanító olyan volt, mint mi, a neológokhoz tartozott. Nagyon aranyos volt a tanító bácsink. A fia annyi idős volt, mint én. Együtt volt mindenki az első osztálytól a hatodik osztályig. Amelyik gyerek rosszkedű volt, ötödikes, hatodikos, azt a tanító bácsi kizavarta a templomkertbe, az udvarra, hogy játsszanak, focizzanak. Mindent megengedett nekik, hogy ne zavarják az órát. Nagyon jó volt annak a fiával, Lacival is találkozni kint, Izraelben.

Purimkor, tizenegy évesen játszottam a színdarabban. Kéményseprő voltam. Apám még akkor élt, és nagyon tetszett neki, hogy szerepelek. Azt mondta, világéletében ilyen gyereket képzelt, hogy élelmes és ilyen ügyes legyen. Szegénykém, nagyon szerette a családját. Március tizenötödikén a Máriakertben Petőfi Sándor versét szavaltam. Hófehér zokni volt rajtam, fekete lakkcipő, és magyar ruhában mondtam el a verset: „Talpra magyar, hí a haza!” A magyar ruha piros, fehér, zöld hímzéssel volt tele. Más iskolákból is jöttek nagyobbak, a felső tagozatosok.

Jánosházán a központ a Máriakert, ott volt a községháza, a polgári iskola meg a temető felé, de egyszer csak megszűnt. Nem tudom már, hogy miért szűnt meg, csak azt, hogy Cellben [Celldömölkön] tanultam volna tovább. Úgy volt, hogy majd az ötödik elemi után megyek polgáriba, végül nem mentem.

Tizenegy éves voltam, amikor meghalt az apám, nem sokkal az után, hogy a nagymamát hetvennyolc évesen eltemettük. Az apám ötvenhat éves volt. Egy hónap alatt elment gégerákban, nem bírta már akkor a paradicsomot, minden csípte a torkát. Egy hétig volt a kórházban, akkor még nem volt olyan, hogy a rákot megműtik. Ott maradtam a mostohaanyámmal és a testvéreimmel. Az apámat a frontharcos társai, a tűzoltók, a vasutasok mind elkísérték a temetőbe. Mikor visszanéztem, utcahosszan voltak, mert az apám egy olyan közismert ember volt. Ott van a jánosházi temetőben a nagyanyám mellett.

Már nem mehettem a polgáriba, kisgyerekek mellett voltam, otthon dolgoztam. Utána el kellett helyezkednem. Először rövidáru-piperecikkekben voltam eladó, nem szerződtem le inasnak annak idején. Tizenöt pengő volt az első fizetésem. Aztán tizenhat évesen Sümegre kerültem a sógorom testvéréhez, Lőwinger Rudolffhoz, aki bádogos és vízvezeték-szerelő volt. Egy évig náluk dolgoztam kisasszonyként. Az üzletben fogadtam az embereket. Be kellett írni egy füzetbe, hogy például átvettünk egy lábost cinezésre, foltozásra. Jártunk a vásárokra kocsival, ahol árultuk az edényeket, a bilitől kezdve a fazékig mindent. A munkámról hivatalos igazolást kaptam, hogy ott dolgoztam a Lőwingeréknél Sümegen [Sümeg – járásszékhely nagyközség volt Zala vm.-ben, 1920-ban 5300 főnyi lakossal. – A szerk.].

A bátyám, Sanyi mozigépész is volt. Nagyon szerettem, imádtam őt, minden filmet a gépteremből nézhettem. Odahozott egy csomó cukorkát, tudta, hogy szeretem. Jó kis támlás székem volt, ott ültem, onnan néztem a filmet, de volt, amikor a páholyban üres hely volt, ott jobb volt nézni a filmet. Bözsi nővérem elment Kővágóörsre kisasszonynak, a nagymamám testvéréhez, a Brandl

Béla bácsihoz, mert fűszerüzlete volt meg szódagyára az udvarban. Bözsit Brandl Béla bácsi örökre akarta fogadni, de szegény anyám még ott volt velünk [A mostohaanyáról van szó, aki férje halála (1934) után egy ideig még a gyerekekkel élt, majd elköltözött idős rokonaihoz, Zalaszentgrótra. – A szerk.], és azt mondta, hogy nem szeretné. Béla bácsi egyik fia, Sanyi még a háború előtt kiment Amerikába. A háború után egy rövid időre hazajött, és Bözsiék végül tőle vették meg a kővágóörsi házat.

Aztán Bözsink hozzáment a mostoha nagybátyámhoz, Stern Sándorhoz.

Tizenhat éves koromban kaptam meg Teri nővéremtől azt a gyűrűt, amit apám hozott Olaszországból, ahol frontharcos volt. Jenő tizenhat éves korában kapta meg az óráját. Az volt a szerencsénk, hogy Teri sógorának, az egyik Löwingernek, a sümegi téglagyár vezetőjének a felesége katolikus volt. A férj elment munkaszolgálatra. A nővéremnek, úgy látszik, volt annyi esze, hogy mikor hallotta, hogy mi van, akkor összeszedte az ékszereket, és odaadta ennek a feleségnek. A második világháború után mindent visszaadott, így én is visszakaptam a saját fülbevalómat és a gyűrűmet, amit tizenhat éves koromban kaptam. A lányom, Ágnes tizennégy éves korában azt mondta, hogy már mindenki tizenhat évesnek nézi, nyugodtam odaadhatom a gyűrűt. Azóta nála van.

1941-ben jöttem fel Pestre. Akkor voltam tizennyolc éves. Teri nővérem barátainál, a Gyarmatiéknál laktam három évig, a Dessewffy utca 26-ban. A gyerekek, Gyarmati Laci és Pali tizennégy és kilenc évesek voltak. Velük most is tartom a kapcsolatot. Lacika arra emlékszik, hogy 1944-ben a pincébe úgy mentünk le bombázáskor, hogy én mindig vittem a kekszeket, süteményt, amit csináltam.

Teri nővérem jánosházi katolikus barátnője, Jolánka hozzáment egy budapesti ékszerkereskedőhöz. A férje elment katonának, mivel katolikus család volt, de a feleségének azt mondta, hogy az ékszereket dugja el. A férje nem volt zsidó, nem azért féltette az ékszereket, mert elveszik, hanem azért, hogy amikor visszajön a katonaságból, tudjanak valamit kezdeni. Jolánka az ékszerek egy részét eladta, és abból éttermet nyitott a Honvéd utcában. Volt menü, és a minisztériumokból, a Szabadság tér környékéről, azokból az utcákból jártak hozzánk. Engem mint ismerőst 1943 végén felvett felszolgálónak. Hárman voltunk felszolgálók. Délelőtt áttöröltük az edényeket, evőeszközt, hogy minden tiszta legyen, mindenkinek szalvétát tettünk, poharat. Reggel nyolctól délután négy óráig dolgoztam, hat óra felé értem haza. Havonta fizettek. Onnan tudtam vinni haza vaját, ezt-azt a hétvégén.

1944-ben a két fiútestvérem munkatáborban [munkaszolgálatban] volt. Az egyik, Jenő bátyám itt, Pesten a Ferencvárosi pályaudvarnál. Van ott egy nagy iskola, ott volt benn, én vittem neki a tiszta fehérneműt. Együtt volt a jánosházakkal. A másik bátyám, Sanyi Budafokon vagy Budatétényben volt, már nem emlékszem rá pontosan. A két bátyám gyalog ment ki Günskirchenbe, Ausztriába [lásd: halálmenetek Hegyeshalomba]. Én csillag nélkül [lásd: sárga csillag] járkáltam Pesten. Amikor Budafokra mentem meglátogatni Sanyi bátyámat, a HÉV-en ellenőriztek. De Jolánka csináltatott nekem olyan papírt, hogy Kovács Ida vagyok, született Jánosháza, 1923-ban, édesapja Kovács János. A Honvéd utcai étteremben mondták is a vendégek, hogy ezt a magyaros, „Vasz” megyei temperamentumosságot nem tudni, kitől örököltem, de az biztos, hogy jó helyről származom. Mondom, igen, Jánosháza Vas megyében az egy nagyon jó falu, nagyközség. Nem is gondolták, hogy zsidó vagyok, abszolút nem gondolták. A Nagymező utca 76–78-ban, a Dessewffy

utca sarkán laktunk, csillagos házban. Minden reggel elmentem dolgozni. Sokuknak, időseknek hoztam kenyeret, ezt-ézt, maradék ételt. Segítettem őket. A gettóban [lásd: budapesti gettó] a Dohány utcába kerültünk.

1944. október tizenötödikén a proklamációt [lásd: Horthy-proklamáció] a rádióban hallottuk. Aztán a nyilasok átvették a hatalmat, minden zsidónak tizenöt évestől hatvan évesig ki kellett menni a KISOK-pályára, jelentkezni hétfőn. Ez volt vasárnap. Az unokaöcsém, a Krausz Miklós, szegénykém ott evett nálam, mikor meghallotta, ment oda vissza, ahol a Jenő bátyám volt, a Ferencvárosi pályaudvar mellé, ott volt az iskola, ahol a munkaszolgálatosok voltak.

1944. október tizenhatodikán vonultam be először én is munkaszolgálatra. Este lett, mire mindenkit szétválogattak, és én a Tatterzárban [Tattersal] aludtam egy éjjel a padokon. Ordítottak a nyilasok, hogy hallgassunk el. Másnap reggel gyalog mentünk Dinnyésre. Székesfehérváron voltunk sáncot ásni. Dinnyésen ilyen öreg, totyakos Wehrmacht-katonák, nem SS-ek voltak velünk. A munkaszolgálaton is azért voltam én jó, mert a Wehrmacht-katonák látták, hogy nagy kezem volt. „Gross Hand”, mondom, „viel Arbeit”. Én tizenegy éves koromtól mindig „muss arbeit”, mondom nekik, úgyhogy nagyon szerettek. Egyszer összebarátkoztam egy idős katonával, kérdezte, hogy tudok-e sütni vagy főzni. Mondom, ha én egyszer csinálnék gulyást, megpyalnád mind az ujjadat. Mertem beszélni, a zsidó iskolában tanultunk kicsit németül. Mondtam neki, nagyon finom tejfölös pogácsát tudok csinálni, üveg pohárral. Dinnyés óriási tanya volt, ahol a házakban kemence meg minden volt. A Wehrmacht-katona vett egy asszonytól lisztet, tojást, nem vaját, mert akkor már margarin volt, azt hiszem, disznózsírral keverve. Csináltam olyan nyolcvan pogácsát, az egész tábor, mindenki kapott. Mutogattak, hogy én vagyok, aki a pogácsát csinálta. Különválasztottak, azt mondta, ennek nem szabad dolgozni, ő majd sütni fogi. Néhány hétre rá, 1944. november huszonnyolcadikán szétengedtek bennünket, hadtápterület volt, jöttek az oroszok, menekülni kellett, mindenkit elküldtek, menjünk, ahova akarunk. Elbújhattunk volna, de én az okos kis fejemmel a testvéreimet akartam látni. Úgyhogy egy lánnyal együtt, aki végig velem jött, fölkeredzkedtünk magyar katonakocsikra, és följöttünk Budapestre.

Visszamentünk a Dohány utcába, a csillagos házba. Viszont akartam látni a testvéreimet. A nővérem, a Teri azt írta már Sárvárról, mert odavitték a jánosháziakat, hogy búcsúszom, drága kis testvérem, a jó Isten adjon erőt, egészséget, hogy túlélhesd ezt a dolgot. Ezt muszáj megírnom neked, hogy elbúcsúzzak. Valamilyen SS-katona vagy határőr föladta a lapot, és megkaptam. Bennem az volt végig, hogy ki akarok menni Németországba, a testvéreimet akarom látni. Ők dolgozó emberek voltak, és az én fantáziámban az volt, hogy ott az idősebbek otthon vannak a gyerekekkel, a fiatalok dolgoznak valahol. Én azt gondoltam, hogy aki nem gyilkol, nem rabol, becsületesen dolgozik, azt nem érheti ilyen. Azok soha nem bántottak senkit, egyszerű falusi emberek, végigdolgozták az egész életüket. Húsz-huszonegy éves fejemmel csak erre gondoltam.

A másik nővéreimet, Irént, szegényt is deportálták a jánosháziakkal együtt.

A csillagos házban negyvenen voltunk egy szobában. Itt még nem tudtam, hogy mi lesz. Másnapra odajött egy ilyen utónéző, SS vagy nyilas, aki utólag megint körbenézett. Mindenki fiataalt, jó bőrben lévő hatvanéves korig lezavartak. Először a Klauzál térre vittek bennünket a nyilasok, ott mindenkitől, éntőlem is lerángatták a fülbevalót meg a nyakláncomat. Mindent oda kellett adni, aztán gyalog vittek a Dohány utcából a Teleki tér 5. szám alá [A Teleki tér 4-10-ben (az egykori Antiszemita Párt egyik gyülekezőhelyének – Teleki tér 8 – szomszédságában) volt nyilasház –

gyűjtőház –, ahova 1944 őszén „utcán elfogott, lakásokból kirángatott zsidókat hoztak be. A Teleki tér 5. szám alatti házban lakott egy időben Benoschofsky Imre és volt egy imaház is itt. – A szerk.]. Aztán a Józsefvárosi pályaudvaron vagoníroztak minket. Mi csak a hátizsákot vihettük a munkaszolgálatba. Bakancs, egy pár ruhanemű, nadrág, nehogy fázzunk, ha hideg van. 1944. december másodikán vagoníroztak. Tizenkilenc napig utaztunk hetvenen a vagonban, minden reggel odafagyva a vagon falához. Sokat álltunk, ha bombáztak. Egyszer beszéltek, hogy ki tud mosni. Én vállalkoztam rá, és minden este kaptam egy kenyeret. Volt egy kupé, ahol egy nagy üstben főztem a katonák fehér trikóját és hosszú alsónadrágját. A társaim igen örültek a kenyérnek, apróra vágták, hogy mindenkinek jusson. Igen hálások voltak.

Bergen-Belsenben mindent le kellett szedni magunkról, tiszta meztelen átmenni egy másik barakkba, és közben felvenni a hó alól a csomagokat, és a másik barakkban tudtunk fölöltözni. Lógtak rajtunk az öregasszonyruhák, amiket odadoztak egy csomagban, azt kellett hordani. Faklumpánk volt, meg az a vékony köpeny, majd lefagyott a lábunk. Csapnál kellett mosakodni. Bevittek bennünket, lepetrolozták a hajunkat, mert tetvesek voltunk. A hideg csap alatt csíkosan néztünk ki, ahogy a petrol folyt a hideg vízzel. Levágták a hajunkat, de hozzá nem nyúltak kézzel, pedig ezek is sajnos zsidó voltak, kápók [Kápó – a légerekben kisegítő rendőri, fegyelmező és munkairányító feladatokat ellátó, több-kevesebb kedvezményben részesülő fogoly. – A szerk.]. Lengyelek voltak, azok mindig azt mondták, hogy ők már 1938 óta ott szenvednek, miközben mi Budapesten kurválkodtunk a presszóban. Megrugdostak bennünket. Később az egyik el akarta venni az ennivalómat, mert véletlenül egy olyan konyhástól, aki ismert engem, kaptam még egy adag zupát délben. Az meg azt mondja, „kurzna magyarszki”, mondom, az anyád az, mert Magyarországon disznó magyarok, „sveine magyarok” voltunk, ott meg kurvák voltunk. Elestem, kidőlt a levesem. A munkácsi Slézinger Irén, a légertársnőm odajött, nagyon erős, stramm nő volt, egy évvel volt idősebb, mint én, úgy pofon vágta a lengyelt, hogy elment onnan. De mindig szemeztetett velünk, hogy megkapjuk a magunkét, és nem tudtam menekülni előle. Megrugdostott a ronda.

A koncentrációs táborban vizet nem ihattunk, mert fertőzött volt, nem mosakodhattunk, nem volt vécé, se egy vécépapír, csak latrina. Csoportokra lettünk osztva, minden nap máshova osztottak bennünket. A holzkommandóban dolgoztam. Fát hordtunk az erdőből a krematóriumhoz. Azért dolgoztatták az embereket, nehogy veszekedjünk, az eltereli a gondolatot. Végig dolgoztunk, minden nap mást. Egyik nap úgy, hogy elbontottak valami SS épületet, akkor odahordták a léceket, hogy barakkot építsenek belőle. Aztán így kihúztuk ketten, hárman ezt a munkát. Fönről egyszer lecsúsztam, és a karomat átfúrta egy százas szög. Kifordult az ér. Akkor odajött egy orosz lány, letekert egy csomó gézt a lábáról, elharapta, eltépte, kihúzták a szöveget ketten. Én el voltam ájulva, arra emlékszem, hogy láttam, mikor tekeredett az ér, mintha giliszta lenne, fehér, áttetsző, mint a bőr. Akkor az orosz lány visszadugdosta, szívogatta, bekötözte nekem, mondták a lányok. Mindig a másik kezemmel takartam, hogy ne lássák. Ez a lány olyan okos volt, valahogy zabrált a gézt, mert a lába be volt tekerve, nekünk meztelen lábaink voltak. Ameddig leért a csíkos köpeny, addig volt takarva a lábunk, majd lefagyott mindig. A jeges eső, ahogy esett, négy órától, öt órától vagy hatig is ott állt az ember, és verte, és napközben, mikor mentünk a munkára az erdőben, sétálva mentünk, csöpögött le a jég, ráfagyott. Elég nehéz volt kibírni, de én mindig azt mondtam, hogy én mindent megcsinálok, nem várom meg, hogy egyszer megüssenek. Abban a pillanatban fölugrottam, mikor azt mondták, „komm!”, „schnell!”, „álljunk föl!”.

Ádler Ibolya, szegénykém, kilenc nappal a felszabadulás előtt egy hétig haldoklott, reggel kitették a blokk elé, szegény, még annyit élt, hogy az volt az utolsó szemnézése, amit láttunk, csöpögött az a rozsdás lé a csatornáról. Szinte elmosolyodott, odaért egy csöpp víz, szegénynek, semmi nem volt, amit adtunk volna, reggel még kínáltunk kávéval, brómos kávékat kaptunk, hogy ne legyen menzeszünk [Nyugtató adagolására (brómozásra) semmilyen konkrét bizonyíték nincs, bár nagyon sokan, különböző helyekről állították, hogy brómozták a foglyokat. De valószínű, hogy nem is volt szükség a brómra: a kevés ennivaló, a verés, a hideg vagy éppen a forróság, a kevés alvás, a szörnyű munka stb. nagyon gyorsan kiszívta a foglyok erejét, megtörte az ellenállásukat. – A szerk.]. Behoztuk, és dél fele már meghalt.

Utána lett egy munkácsi lágertestvérem, Slézinger Irénnek hívták. Úgy szerettem volna vele találkozni a második világháború után, de soha nem jutottam hozzá a munkám, a két gyerek, a betegség, minden miatt, hogy a Vöröskereszten keresztül keressem, de ő se keresett. És még a három Steiner lány volt velem. Most kettő él belőlük, a harmadik, a legidősebb meghalt. Azt segítettük, amelyik akkor tizenhat éves, fejletlen kislány volt, de túlélte. Én mindig hívom őket, de ők egyszer sem hívnak vissza, lassan elfelejtem őket, mert ők már csak akkor voltak a lágertestvéreim, amikor az Ibi meghalt.

1945. április tizenötödikén arra ébredtünk, hogy a hangszóró mondja: „Achtung, Achtung, Uvada, Uvada [helyesen: Uwaga! Uwaga!]” Figyelem, megjött az angol felszabadító hadsereg, Montgomery csapata. Mindenki maradjon a helyén, hogy minél előbb kezelésre kerüljön. Ezeket még hallottam, utána kómába estem, mert flekktífuszom volt [Flekktífusz vagy kiütéses tífusz – magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.]. Tizenkilenc napig agonizáltam. Egy SS-szanatóriumba vittek. Május negyedikén, egy nappal a születésnapom előtt tértem magamhoz. Minden nap gumiágyon vittek a koszt lemosni és orvosi kezelésre. Tojás nagyságú gennyes furunkulusokat kapartak ki a testem különböző részeiről. Augusztustól kerültem vissza a lágertestvérekhez, amikor jobban lettem. Mikor Bergen-Belsenből szabadultunk, mindenkit ki akartak vinni Izraelbe [Palesztinába] hajóval. „I go home!”, megyek haza, mondtam, mert én tiltakoztam, és velem együtt volt egy cigány lány, „I go home!”, az is ezt mondta. Én tudtam, hogy a két bátyám él, mert minden lágerban leadták a neveket. Az én nevemet is leadták, hogy ott vagyok, élek és megmaradtam. Ugyanúgy a Bözsi nővérem is. Négyen maradtunk a hatból.

Mostohaanyám édesapa halála után Zalaszentgróton élt, idős rokonait ápolta. Őt Zalaegerszegről deportálták Auschwitzba zalagyömörői testvéreivel együtt. A Stern családból csak három férfi, egyikük felesége és lánya élte túl a holokausztot.

Ausztriában a két bátyám egy udvarban talált egy lerobbant amerikai dzsipet, nekihasaltak, megjavították, és még három embert hazahoztak Jánosházára. Mire mi hazajöttünk, ők már itthon voltak. Jenő bátyámnak lakatosműhelye volt, régen ilyen csikósparherteket csinált, benne volt a névjegye, hogy ő csinálta [lásd: sparhelt]. A háború után hetven sparhertet visszaadtak vagy kifizettek neki a környék falvaiból, azért, mert a Sternberger Jenő az olyan ember volt, hogy amit megígért, az arra a napra meglett. Mind a két bátyám visszaszerezte a lakását. Sanyi lakásában laktunk, de közben Jenő megszerezte a műhelyét, az utcában lévő nagy rőfös, rövidáru-kereskedőnek a lakását pedig megkapta hivatalosan. Nagylengyelben kaptunk földrészt, mert ott a nagymamám és a férjei révén birtokunk volt.

A háború után Türijétől kezdve Zalaegerszegig, Nagykanizsáig szereztek nekem özvegyembereket, de én nem mentem volna olyanhoz hozzá, akinek családja volt, és azt mondja, hogy a felesége mennyivel másabb volt. Elég volt nekem a testvéreimet siratni.

1946-ban már plugán voltam. A Jókai utcában, a Mikroszkóp Színházzal szemben volt a pluga. A pluga az Izraelbe kivándorló cionisták előkészítő és gyűjtőhelye volt. Hívták hachsarának is, ma ulpán a neve [lásd: cionizmus 1938 és 1940 között Magyarországon; hachsara; Hanoár Hacioni Magyarországon]. Ott ismertem meg Krausz [Kabos] Lacit [Kabos László (1923–2004) – színész. – A szerk.]. Ki akart velünk jönni Izraelbe. Férjhez mentem egy zsidó gyerekhez, úgy akart élni, mint egy úr, ha úgy döglik is meg, mint egy kutya. Ezzel a jelszóval vett feleségül, bár inkább más vesződött volna vele. Klein György volt a neve. Szlovákiai zsidó gyerek volt, onnan jött át az öccsével. A szüleit deportálták Szlovákiából, ő pedig vagányan az öccsével átjött Pestre, összebarátkoztak a nyilasokkal, beálltak hozzájuk sofőrnek. Nem voltak vallásosak, nem voltak megmálenolva [lásd: körülmetélés]. A testvére, Tamás imádott engem. Az első férjem jó gépkocsivezető volt, a nyilasoknál megtanulta, és engem is megtanított vezetni. Egyszer végig a nyolcas úton én vezettem, amikor Jánosházára mentünk, mert Ajkától kezdve elaludt a részeg. A bátyám kétszázötvenes motorját is tudtam vezetni. Jánosházán egy csoda voltam, hogy a Sternberger Iduska motorozik. Megvan a fényképe az első férjemnek, de csak azért, mert a nővérem megtartotta. Amikor Szombathelyen volt a pluga, a Savaria szálloda mellett egy orvosnak a házában laktunk, aki nem jött vissza. Az égvilágon senki zsidó ember nem maradt Jánosházán, mind eljöttek vagy meghaltak. Kimentek rengetegen legálisan és illegálisan már a második világháború előtt is, ahogy az unokanővérem, Mancsi is kiment. A cionista csoportnak voltam én is a tagja. Vagyonom is volt Izraelben, mert kellett ezeket a csoportokat segíteni. Mikor már benn voltam a plugán, egy földdarabot megvettünk Izraelben.

1946. augusztusban mentem férjhez, és 1947. februárban otthagytam. Elváltunk, hét pap aláírása kellett hozzá, mert én hüpe alatt esküdtem [Lásd: házasság, esküvői szertartás. A zsidó válópert a bét din, a három rabbiból álló rabbinikus bíróság felügyelete alatt kell lefolytatni. A válóperen jelen kell még lennie a szőférnak, az írnoknak, aki a válólevelet, a getet elkészíti, és két tanúnak. Ha nincs más alkalmas személy, a bét din tagjai betölthetik a tanúk szerepét. – A szerk.]. Utána az első férjem kiment Izraelbe, én búcsúztattam el. 1947 januárjában már udvarolt a második férjem, de csak 1948-ban esküdtünk meg. A férjemnek katolikus családja volt. Az anyja igen, de ő nem volt soha vallásos. Amikor házasságot kötöttünk, csak polgárilag esküdtünk. A férjem Dombóváron született 1923-ban [Dombóvár – 1891-ben (még Ó-Dombovár) nagyközség volt Tolna vm.-ben 3300 lakossal. 1910-ben már Dombóvár nagyközség 6800 lakossal, vasúti csomópont. Volt téglá- és zsidelygyára, agyagcsőgyára, műmalma. Lakóinak száma 1920-ban 8600, 1930-ban 9000 fő volt. – A szerk.]. Gyerekkorában ott lakott végig. Az anyukája részéről Kovács, ők földműves parasztok voltak. Volt nekik kukorica- és krumpliföldjük és kertjük is. Ozorai Györgynek hívták a férjem apját, de negyvenhárom évesen, amikor ő kilenc éves volt, vakbélben elment. Dombóváron az Újtelepen, a Vasutas utcában laktak, ott építettek a vasutas családoknak házakat, és mindegyikhez volt kert is. Egyszer azt írta a sógornőm, hogy megérett a finom cseresznye, nagyon szeretnék benneteket látni, de ha lehet, akkor unokák nélkül. Soha többet nem mentem. A férjemnek egyetlenegy húga volt. Minden nyáron Dombóváron nyaraltunk, amíg a nővérem nem ment Keszthelyre.

Elmentem én is dolgozni. Először Pesten voltam a legnagyobb élelmiszer-áruházban, a Rákóczi út és a Körút sarkán. Három műszakban dolgoztam [Ez a közért volt sokáig Budapest egyetlen éjjel-

nappal nyitva tartó élelmiszerboltja. – A szerk.]. A presszó pénztárosa voltam, mert az volt a legnehezebb. Azt mondták, hogy két rum, két kávé, két ásványvíz, és akkor fejből összeadtam, beütöttem a gépbe. Akkor még nem adta össze a gép. Itt voltam 1948-ig. A Közért Vállalathoz úgy került be, hogy először a Nagyvásártelepen almát, krumplit stb. kellett válogatni, és pénztárosokat kerestek. Közértes voltam végig Budapesten a nagyközértben, a Nyugati melletti tejvendéglőben, a Szent István körúton, a Margit hídnál is voltam pénztáros. Énhozzám odajártak a Kabos László, a Gobbi Hilda, Mezey Mária, Szörényi Éva meg egy csomóan [Gobbi Hilda (1913–1988) – színésznő; pályafutása leghosszabb szakasza a Nemzeti Színházhoz kötötte; Mezey Mária (1909–1983) – színésznő; 1964-től a Nemzeti Színház tagja; Szörényi Éva (szül. 1917) – színésznő, a Nemzeti Színház tagja volt 1956-ig. 1957 óta az USA-ban él. – A szerk.]. Fehér svájci sapka volt a kötelező viselet, és mindig kérték, hogy mondjak valamit „Vasz” megyeiesen, nagyon szerették.

Úgy volt, hogy a második férjemmel együtt kimegyünk Izraelbe. A férjem egy évig azért beiratkozott a plugára, hogy ő is kijön velem, de az édesanyja könyörgött, hogy ne menjen, mert egy huszonöt éves embert nem akart elveszíteni az anyja. Az egy olyan vallásos katolikus anya volt, ő nem haragudott rám, hogy zsidó vagyok, sőt imádott, azért, mert neki a barátnője is zsidó lány volt.

A KPM [Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium] iskolájában tanultam, és vizsgáztam szállításvezetésből. Aztán elvégeztem a gépkocsi-előadóit. A SZIMFI-be, a Szerszámgépipari Művek Fejlesztő Intézetébe kerültem. A Liget úton volt, Budapesten.

A férjem Pécssett gépipari technikumot végzett [Pécssett 1912 óta működött egy Állami Fa- és Fémipari Szakiskola, amely 1941-től Felső Ipariskolaként (vagy: Felsőipari Iskolaként) működött gépész és villamos tagozattal. (Ebből az iskolából lett 1955-ben a Zipernowsky Károly Általános Gépipari és Erősáramú Technikum.) Valószínűleg itt végzett a férj a háború előtt. – A szerk.]. A második világháború előtt feljött Pestre, és a Dunai Repülőgépgyárban dolgozott mint technikus. A háborúban behívták katonának, a fogságban az oroszok térképrajzolásra fogták. A háború után a Csepel Műveknél a kerékpárüzemben dolgozott, utána a Csepel Autógyárban mint méréstechnikus [A Csepel Autógyár Nemzeti Vállalat 1949 novemberében alakult meg a csepel-szigeti Szigetszentmiklóson, a lebombázott Dunai Repülőgépgyár területén. Egy akkor korszerűnek számító, 1944-es osztrák Steyr teherautó gyártási jogát szerezték meg (Ausztria ekkor még szovjet megszállás alatt volt, ezért tudták megvásárolni a licencet). A sorozatgyártás 1951-ben indult, 1955-ben pedig már a húszezredik autó készült el. Az utolsó Csepel-motoros Csepel teherautó 1977-ben gördült le a szalagról. – A szerk.]. Ott dolgozott negyven évet. Amikor a Csepel Autógyárban a központi mérőszobában dolgozott, méréstechnikát tanított a technikumos tanulóknak. Ő volt a központi mérőszoba vezetője. Járt szegény a műszaki egyetemre három félévet, de amikor a kislányunk megszületett 1951-ben, szamárköhögést kapott, és a Szabolcs utcai zsidókórházba került, mert ott volt először sztreptomycin Magyarországon. A kislánynak hat hétig tartott ez a betegség, és a férjem nem tudott tanulni, dolgozni meg tanítani is, mert inkább vitte a gyereket levegőre, és akkor járt föl a Hármashatár-hegyre vele. Nadrágszíjjal hátizsáknak megcsinálta a bundazsákot, mert másképp nem tudott fogódzkodni a villamoson. Úgy mentek mindenhova, mert más levegő kellett a gyerekeknek. Hordta oda-vissza egész télen, mert négyóránként szoptattam.

1949-ben Pesterzsébetre jöttünk ki lakni. Ott volt egy szoba-konyhás lakásunk. A lakásnak csak a konyhájában tudtunk aludni, mert úgy vetették meg velünk azt a lakást ötezer forintért, hogy a szobában vizes volt a fal. Nagy kombinált szekrényt tettek oda, hogy ne vegyük észre [A lakberendezésnek nagyjából az 1970-es évekkel kezdődő időszakában egyre elterjedtebbé váló tömeg lakberendezési cikknek, a szekrénysornak volt az elődje az ún. kombináltbútor-típus. Ennek egyik darabja volt a „kombinált szekrény”, amely egyetlen darabban kívánt több funkciót is kielégíteni: volt akasztós része (esetleg külön kétajtós szekrény formájában, amely azonban szervesen hozzá tartozott a „másik egységhez”) és polcos tárolórésze (ruhás szekrény funkció), lehajtható ajtóval ellátott része ünnepi porcelán tárolására (kredenc funkció), elhúzható üveglappal felszerelt része nappali és egyéb csecsebecsék „kiállítására” (vitrin funkció), nyitott polcos része könyvek (könyvszekrény funkció), kisebb egysége italneműk tárolására (bárszekrény funkció). Ezt a bútortípust a kislakás-építkezés tömegessé válásával, az 1920-as évektől kezdték gyártani. – A szerk.]. Este tudták eladni nekünk. A kislányom utána még betegobb lett, végül egy doktornő megállapította, hogy óriási a lépe. Úgy kellett rá vigyázni, mint az aranyra, a gyémántra, egy rossz eséstől elpattan a lép, akkor vége a gyerekeknek.

1953-ban, mikor a Csepel Autógyártól kaptuk ezt a mostani lakást Szigetszentmiklóson, eladtuk az előzőt. Húsz éven keresztül cserépkályha fűtötte a két szobát. Mi építettük be, mert csak egy kis sparhert volt a konyhában. 1973-ban vezették be a gázt, addig a fürdőszobában egy fém hengerben volt a melegvíz [Ez volt az ún. fatüzelésű bojler. – A szerk.].

Hét éves volt a kislányunk, mikor kivették a lépét. Két hétig járt iskolába, utána került kórházba. Decemberben saját felelősségünkre kihoztuk, és utána vissza kellett mennie az óvodába.

1956-ban megszületett a fiam, Péter.

1960-ban mentem a Pestvidéki Gépgyárba, ahol a férjem oktatott korábban [A Pestvidéki Gépgyárt 1952-ben hozta létre az akkori Középgépipari Minisztérium a MiG-15 típusú repülőgépek javítására a tököli repülőtéren lévő objektumokból. – A szerk.]. Amikor külföldre mentünk kirándulni busszal, akkor én szerelőt vittem magammal, és mindenki hozzájárult ahhoz, hogy én mint szállításvezető a szerelő férjemet vihetem. Voltunk Romániában, Erdélyben, a Királyhágónál, a Békás-szoroson, a Szent Anna-tónál, Kolozsváron, Marosvásárhelyen. Egy gépkocsivezetőt vittem magammal, egy szerelőt, mert akkor csak a főnökök, osztályvezetők, szakszervezetisek kapták ezt az utazást jutalomba.

A férjem föl volt könyvtárazva. Lexikonok, angol, német szótár. Mindent tudott angolul, németül, de nem mert beszélni. Ha mentünk nyaralni valahova, akkor én a kevés némettudásommal, kevés angoltudásommal szereztem szállást.

A lányom 1971-ben, húszéves korában ment először férjhez. Autószerelő volt a férje, de tizenegy év után elváltak. 1971-ben negyvenezerből megvolt egy gyönyörű, négylakásos társasházban a lakása Szigetszentmiklóson. Az építkezéshez az igazgató adott engedélyt, és akkor a téglát, cementet, meszet hozták a gépkocsivezetők engedéllyel. A cégfuvarokkal hozattam ide mindent. Azt szokták mondani, ki mivel bánik, azzal kenődik, de soha nem valaki kárára, hanem hivatalosan csináltuk a cégfuvarleveleket. Tizenhatan dolgoztak a lányom építkezésénél, itt hemperegtek nálunk a szobában, mert úgy jóllaktak a sóletemmel.

A SZIMFI-ből kilenc éven keresztül állandóan hívtak, hogy menjek vissza, mert a gépkocsivezetőkkel kedves, de ugyanakkor erélyes is voltam. Végül visszamentem a SZIMFI-be, mert kitanították velem a szállításvezetőit. Akkor ötvennyolc emberem volt a huszonnyolc gépkocsihoz, előtte meg csak tizenegy emberem és tíz kocsim volt. Megkérdezték, hogy „Ozorainé, a szíve hozta vissza öt évvel nyugdíj előtt?”. Mondom, nem, hanem a pénz, mert kétezer-nyolcszáz forint lett a fizetésem, addig meg ezerhatszáz forint volt a legtöbb. Biztos, hogy jól dolgoztam ott.

Egy alkalommal, amikor hozták a szenet, hat órán belül kellett kirakni, de nem volt elég kocsim, ezért kénytelen voltam odatelefonálni Halásztelekre, ott volt egy mezőgazdasági üzem, ahol lovas kocsikat használtak. Ez tavasszal volt, amikor az egyik ló beevett lucernát, ami fölpuffasztotta. Én nagyon érzékeny voltam a lószagra, ahogy megéreztem, ha ittam egy pohár tejet, azt is kihánytam. Az egyik lovas kocsis munkás beszólt nekem, hogy tudja, hogy én nem szeretem a szagokat, de nem hívnék-e egy állatorvost, mert a ló felpuffadt. Megszerveztem, a ló meggyógyult, és miközben rohangáltam, mert a szenet is be kellett hordani, közben valaki egy táblát rakott az asztalomra, hogy Ozorai Sándorné, a gépkocsik és a lóügyek intézője. Kedvesek voltak velem.

Mikor betöltöttem az ötvenöt évet, eljöttem nyugdíjba. A férjem hatvan éves volt, mikor eljött. Annyit dolgoztunk az életben.

A munkahelyemen nem volt arról szó, hogy kinek milyen a származása. Egyszer mondta nekem egy kocsikísérő, hogy mamikám, én tudom ám, hogy a mami zsidó. Mondom, te meg cigány vagy. Mindenkit tegeztem, megengedték a korkülönbség miatt. Minden gépkocsivezetőnek mami voltam, ötvenéves korban már lehet. Ők is tegeztek, a jobbak között. Annyira becsültek, hogy az igazgató könyörögött, hogy menjek vissza, mert olyan, mint én, aki ilyen kedves és tud mindent, illet ő férjében nem talál. Tényleg, én soha nem voltam betegállományban. Akkoriban nem tudtam beszélni senkinek arról, hogy mi történt velem Bergen-Belsenben, mert a sírás tört rám. A férjem és az anyja tudott róla, nagyon sajnáltak. Később már jobban tudtam róla beszélni.

A fiam a Jedlik Ányos Gimnáziumba járt, és utána felvették őt a műszaki egyetemre. Úgy érettségizett, hogy vitte a tiszta kitűnő bizonyítványt. Már nő volt, amikor végzett. Először a Csepel Autógyárban dolgozott, mert az egyetemen szerződést kötött az autógyárral.

1981-ben a fiamnak adtunk kétszázezret, hogy a telket megvegye, meg téгла legyen, hogy fölépítsék a százhuszonegy négyzetméteres házat Szigetszentmiklóson. Most van egy káéftéje, ami gépalkatrészeket csinál. Három gyerekük van: Zsófi, Judit és Dénes.

A lányom első férje autószerelő volt. Ebből a házasságából van két gyerek, Beáta és Emese. Tizenegy év után elváltak. Most a lányoméknak nagyon szépen élnek Szigetszentmiklóson. Két dédunokám is van, mert Beának van két kis gyönyörű fia: Dávid és Martin. Bea Tökölön él. A férje benzinkutas.

A Bözsi nővéremék a végén Kővágóörsön eladták a házat, Keszthelyre költöztek, ott lakik az unokaöcsém, Miklós. A lányuk, Julika Budapestre ment férjhez. Sanyi bátyámnak egy lánya van, Jutka, aki körzeti fogorvos Balatonkenesén. Ide járt [azaz: Budapestre] a zsidó gimnáziumba, és a Délibáb utcában volt a kollégium. Jenő bátyám annyira cukros volt, mert szerette a cukrot, mint most én, hogy mindig kell valamit szopogassak. Ha följött Budapestre hozzánk, a gyerekekhez, akkor semmit nem hozott magával, egyszer csak előveszi, jaj, azt mondja, egy kis jánosházi

cukorka, és megkínált mindenkit egy szem cukorral. Ha szakszervezeti jeggyel elvittem őt színházba, ott is mindig zörgött a cukorpapírral az első, második sorban. Sanyi, a férjem úgy haragudott rá, hogy azt mondta neki, Jenő, az istenért, előre tedd ki a zsebedből a cukrokat. Nem dohányzott, nem ivott senki a családban. A gyerekeim családjában sem senki, se unoka, se vejek, egyik se. Ez egy ilyen család. Sanyi bátyám hatvan éves volt, amikor tüdőrákban meghalt. Cigarettázott, amíg az utolsó csepp tüdejét ki nem köpte. Jenő bátyám hetvenhét éves volt, amikor meghalt 1979-ben. [Előtte] Amerikában, Miami-ban volt a lányánál. Kati, a lánya mindennel kiszolgált. Nagy medence volt az udvarban, minden kényelme megvolt, kávé meg egy kis pezsgőt ivott, és az lett a halálának az oka, mert fölment a vérnyomása. Mikor lementünk hozzá Jánosházára, már akkor a szombathelyi kórházban volt, és egy hétre rá halt meg otthon. Jenőnek a gyerekei, Sternberger Kati és Pityu a háború után Krausz Teritől születtek. Most kint élnek Floridában. Telefonon állandóan beszélünk. A Kati már régebben kiköltözött Floridába egy zsidó fodráshoz, akinek nagy üzlete volt. Kozmetikusnak tanult, gyerekorvos akart lenni, de egy pont híján nem vették föl. Csodálatos életük van, úszómedencés nagy házuk, mindig ki akartak vinni, de a lábaim miatt nem lehet, mert van nálam ez a keringési zavar. Jutkát [Sternberger Sándor lányáról van szó. – A szerk.] fölvelték fogorvosnak.

Jenő családja, a fia, a felesége, a kisiuk és a sógornőm, aki most nyolcvankilenc éves, a Krausz Teri nagyon vallásosak, a bár micvóról küldtek nekem fényképeket.

A jánosháziak majdnem mind összetartanak Izraelben. Négygyel találkoztam 1981–82-ben, amikor kint voltam. Van róla naplóm, hogy ott találkoztam a gyerekkori osztálytársaimmal. Izraelben most már két unokatestvérem meghalt, de levelezek ezekkel az izraeliekkel, még a sógornőmnek a sógornőivel is levelezek. Most kaptam nemrég tőle levelet, úgyhogy Izraelről mindent tudok.

A Bergen-Belsenből felszabadultaknak minden évben a Síp utcában tartanak találkozót. Ott találkoztam össze a Steiner lányokkal. Legutoljára a holzkommandóban dolgoztunk. A férjem mindig eljött velem ilyenre. Ő annyira többet akart mindig tudni, mint amennyit tudott, mert ő tudta a Bibliát nagyon is. Ministrált is addig, amíg a pap a fülénél fogva ki nem hajította az udvarra, mert a templomkertben kavicsokkal dobálták egymást [Ministránsok – a katolikus egyházban oltárszolgák, rendesen világi fiúk, akik a miséző papnak az oltárnál segédkeznek (a hívek helyett felelnek, a misekönyvet az egyik oldalról a másikra viszik, a bort és vizet az oltárra helyezik, és öntenek belőle, a mise alatt csempetnek stb.). – A szerk.]. Én már nem vagyok vallásos. A férjemmel elfogadtuk, hogy mivel én annyira megszenvedtem a vallásomért, én a gyerekeimet nem hagyom. A gyerekeim, az unokáim, a dédunokáim mind meg vannak keresztelve, katolikusok. Úgy vagyok vele, hogy én adtam a rezervációt [reverzalist], az engedélyt arra, hogy katolikusok legyenek a gyerekeim, mert én a vallásomért annyira megszenvedtem, hogy azt mondtam, így a helyes. A férjem ötvennégy évnyi házasság után halt meg, huszonöt éves koromtól egész hetvenkilenc éves koromig vele voltam. Azt nem lehet elfelejteni, ilyen józan emberrel élni együtt.

Most csodálatos a temető Jánosházán, mert a Síp utcából fizetik a temetőgondnokot, aki rendezi a gyönyörű nagy sírköveket. A templomot valaminek használják, de nem tudom, minek. Én egy évben egyszer megyek Jánosházára.